

Иваницкая С. Г. Публикация Сергея Ефремова «Против течения. Памяти В. П. Обнинского» как документ эпохи

Целью статьи является характеристика работы Сергея Александровича Ефремова (1876-1939) «Против течения», посвященной известному общественно-политическому деятелю Виктору Петровичу Обнинскому (1867-1916). Показано значение биографической тематики в публицистическом наследии С. А. Ефремова, проанализирована специфика восприятия им фигуры своего героя как одного из «значимых Иных», как «идеального» представителя русской интеллигенции, одного из немногих, кто не только последовательно отстаивал либерально-демократические ценности, но и способствовал освободительному движению нерусских народов империи. В приложении печатается текст статьи С. О. Ефремова.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, Виктор Обнинский, публицистика, «Голос минувшего», «значимый Иной», эпистемологический конструктивизм.

Ivanitskaya S. G. The publication Sergey Yefremov «Against the Stream. Memory of V. P. Obninskiy» as a document of the historical epochs

The purpose of the article is characteristic of the publication of Sergey Alexandrovich Yefremov (1876-1939) «Against the Stream», which is devoted to famous public and political figures of Viktor Obninskiy (1867-1916). The value of biographical subjects in a journalistic heritage S. A. Yefremov demonstrated, the perception of the author shapes his character as one of the «significant Other», as an «ideal» representative of the Russian intelligentsia, one of the few who not only consistently defended the liberal democratic ideals, but also contributed to the liberation movement of the non-Russian peoples of the empire, analyzed. The application is printed Yefremov's article

Keywords: Sergey Yefremov, Viktor Obninskiy, journalism, «Golos minuvshego», «significant Other», epistemological constructivism.

УДК 930(477.41)"17/18"

А. В. Кузьменко

РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА КИЇВЩИНІ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

В статті здійснено спробу комплексного аналізу тенденцій розвитку досліджень з української історії в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. на теренах Київщини. Виокремлено ключові фактори та закономірності в цьому процесі та простежено їхній вплив на якісні зміни у ході перетворення знань з української історії на національну історичну науку. З'ясовано, що якісно нова стадія досліджень з історії України розпочалася після відкриття 1834 р. університету св. Володимира у Києві. Особливе місце приділено українознавчим студіям М. Максимовича, дослідницький шлях якого склав важливу епоху в становленні історичної науки.

Ключові слова: українська історія, історичні знання, національне відродження, українська історична наука, Максимович, українознавчі студії, історія Києва, Київщина.

Пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для реконструкції й інтерпретації переломних періодів у становленні національної історичної науки зумовлює необхідність вирішення актуальних питань узагальнюючого характеру. Важливою складовою виконання цих завдань є комплексне вивчення факторів і закономірностей якісних змін у дослідженнях української історії, що здійснювалися впродовж кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на Київщині. В даній статті Київщина розглядається саме як один із продуктивних регіонів розвитку знань з української історії у цей період.

Починаючи від досліджуваного нами періоду й фактично по сьогоднішнім вивченням окремих проблем становлення історичної науки на Київщині в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. займалась ціла плеяда дослідників. Серед них на особливу увагу заслуговують такі постаті як: Грушевський М. [1], Дорошенко Д. [2], Марченко М. [3], Острянин Д. [4], Верига В. [5], Когут З. [6], Журба О. [7], Колесник І. [8], Коцур А. [9], Коцур В. [10], Калакура Я. [11]. На основі аналізу зазначених та низки інших, тематично дотичних праць і джерел ми спробували сформулювати власну, максимально цілісну картину розвитку історичних знань на Київщині у зазначений період та викласти її в даній статті.

Дослідження розвитку історичної науки на Київщині в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. варто почати з аналізу творчої та наукової спадщини Максима Берлінського (1764–1848) – одного з перших дослідників історії Києва, археолога та організатора Київського університету [12, с. 75; 13, с. 144]. Окрім праць краєзнавчого спрямування, йому належить також підручник з російської історії для середніх шкіл – «История российская для употребления юношеству» (1800) [14], в якому чи не вперше в практиці імперської освіти окреме місце відводилось українській минувшині, а також «Краткое описание Киева» (1820), що стало документальним фундаментом усіх подальших досліджень найдавнішої історії Києва [2, с. 74; 15, с. 232-233].

Праця, завдяки якій ім'я М. Берлінського стало відомим в українській історичній науці носить назву «История города Киева» (1798–1799) [16]. Будуючи у руслі ідей просвітництва максимально об'єктивний

погляд на цілісність і тяглість історії України, він розглядав Київ як державницький і духовний центр України не тільки в княжу добу, а й у XVII–XVIII ст.

Наступна розвідка М. Берлінського – «Историческое обозрѣніе Малороссіи и г. Кіева», охоплювала період з найдавніших часів до 1803 р. Подібно до свого сучасника Я. Марковича, дослідник, ймовірно, виконував своєрідне замовлення по створенню цілісної праці з української історії з боку патріотично налаштованого дворянства [17, с. 120; 18; 8, с. 130, 133]. Не беручи до уваги те, що йому не вдалося повністю переробити хронологічно-літописну манеру викладення матеріалу, на нашу думку, це вже була спроба концептуального описання українського історичного процесу.

Аналізуючи праці М. Берлінського, відзначимо, що вони засвідчили подальше зростання наукового рівня досліджень з української історії на Київщині під впливом просвітницьких ідей, в напрямку подолання станової обмеженості попередніх історичних досліджень та розширення предмету останніх. Не зважаючи на те, що нові імена та праці згодом стерли пам'ять про М. Берлінського, все ж, його творчий доробок мав позитивний резонанс в середовищі українського прогресивного громадянства.

В кінці XVIII – на початку XIX ст., поряд із науково-культурними об'єднаннями, локалізованими на теренах міських осередків, також існували поодинокі збирачі і аматори української старовини, здебільшого представники козацької старшини та прогресивно налаштованого дворянства [11, с. 134; 19, с. 291, 298; 15, с. 228]. Їхні маєткові родинні центри, в яких зберігалися важливі рукописні та друковані пам'ятки національної історії, відіграли важливу роль консолідуючих осередків, довкола яких проходило накопичення, розвиток і поширення історичних знань на більш високому рівні, що передбачав елементи наукової комунікації між дослідниками. До числа таких осередків на Київщині в першу чергу варто віднести Яготин, де мешкала сім'я малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна.

В 1830-х – 1840-х рр. почалося формування української історичної науки нового часу, яка поступово заступила традиційні дворянські концепції історії України, узагальнені в таких працях, як «История Русов» та «История Малой Россіи» Д. Бантиш-Каменського. Це був тривалий, складний, проте прогресивний процес.

В цьому контексті варто зазначити, що на Київщині наступна, якісно нова стадія досліджень з історії України, розпочалася після відкриття 1834 р. університету св. Володимира у Києві. Важливим моментом у цьому процесі було призначення Михайла Максимовича (1804–1873) в травні цього ж року деканом першого філософського відділу й завідувачем кафедри «русской словесности», а в червні – виконуючим обов'язки ректора університету [20, с. 189-190; 21, с. 23; 22, с. 197] (офіційно ректором наперед на два роки його було затверджено у вересні 1834 р.).

М. Максимович, якого М. Грушевський досить влучно називав одним із творців «історичної української ідеології» [1] зробив великий внесок у становлення історичної науки в цей період. Його життєвий шлях склав важливу епоху в інтелектуальному та національно-культурному розвитку Київщини [23, с. 6; 24, с. 32]. Маємо підстави стверджувати, що саме М. Максимович виступив активним послідовником організаційного поступу досліджень з історії України в напрямку їх інституціоналізації. Це стало можливим завдяки консолідації довкола університетського центру в Києві його власного творчого та інтелектуального потенціалу разом із зусиллями наближених до нього патріотів, дослідників української історії.

Звернемо увагу, що порівняно короткий період діяльності М. Максимовича на згаданих посадах окреслився налагодженням навчального та наукового процесів. Як ректор і професор він прагнув зробити університет осередком передової думки, освіти й науки, сприяючи розвитку досліджень у галузях історії, археології, мовознавства, етнографії та фольклористики; мріяв про видання «Университетских ученых записок» [25, с. 66].

Як наслідок, всупереч планам царизму зробити університет осередком монархічної ідеї і форпостом подальшої русифікації для цілого регіону, в якому не могло б бути жодних проявів національної (української чи польської) ідеї, цей заклад став мало не центром виявлення таких ідей. Так, уже в травні 1837 р. серед студентів поширювалися рукописи й книги національно-визвольного змісту, про що відразу було донесено Миколі I [26, с. 20; 5, с. 120]. Очевидно, не без впливу самого М. Максимовича студенти університету створили в Києві гурток під назвою «Комуна», в якому визрівали ідеї майбутнього Кирило-Мефодіївського товариства [27, с. 29].

М. Максимович також активно приймав участь у громадському житті. В першій половині 40-х років у Києві існував гурток «Київська молода», до якого входили деякі професори й викладачі університету, зокрема М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Іванишев та ін., а також студенти. Невдовзі до гуртка приєднався Т. Шевченко [28, с. 145; 29, с. 195; 30, с. 28]. Головною метою гуртка в контексті українського відродження була підтримка духовних традицій слов'янських народів, їх культурної взаємодії. Прогресивним також був намір видавати журнал, знаменно, що в гуртку велася дискусія про шляхи розвитку української мови й літератури.

Звернемо увагу, що навчання, пізніше професорство М. Максимовича в Московському університеті та перебування у російському інтелектуальному середовищі не завадили першому ректору Київського університету в період русифікації національної культури та духовності українства сформулювати своє бачення українського історичного процесу, розробити власну схему розвитку українського народу, своїми дослідженнями започаткувати народницький напрямок у політичній історії України [31, с. 177; 32, арк. 1-1 зв.]. Можемо стверджувати, що завдяки солідному потенціалу досліджень у галузі історії він став ідейним натхненником соборності українських земель та «хрещеним батьком» українського національного відродження.

Комплексне вивчення наукового доробку М. Максимовича дало нам можливість простежити розвиток історичних поглядів дослідника та розкрити його концепцію української історії. Так, на формування поглядів

майбутнього вченого мали вплив українські ідеї демократично спрямованих викладачів Новгород-Сіверської гімназії та натурфілософські течії у Московському університеті. Становлення наукового світогляду М. Максимовича визначило вивчення ним спадщини М. Ломоносова (його погляди співпадали з поглядами російського вченого в площині боротьби з норманістами), його інтеграція до кола московської інтелектуальної еліти в особі М. Погодіна, М. Полевого, С. Шевєрьова, Н. Надєждіна, О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Бодяньського та зближення із слов'янофілами [33, с. 26; 34, с. 3-4]. Втім, під впливом історичних пам'яток багатих книгосховищ ректора Київської духовної академії І. Борисова й митрополита Є. Болховитінова М. Максимович зробив свідомий вибір на користь українства. Зокрема, теплі стосунки з митрополитом Євгенієм (Болховитіновим) – на той час відомим дослідником української історії та археології, автором «Словника історичного про бувших у Росії письменників духовного чину греко-російської церкви», «Опису Києво-Софійського собору» та «Опису Києво-Печерської Лаври» [27, с. 18-19] збагатили знання М. Максимовича з історії Києва та розширили тематику його майбутніх студій з української історії.

Додамо, що серед важливих ідейних джерел формування історичного світогляду М. Максимовича – українська пісенна творчість, стародавні та козацькі літописи, а також «История Русов» [35; 36, арк. 1; 2, с. 47]. До того ж, можемо констатувати, що духовний пошук М. Максимовича, який був послідовником Ф. Шеллінга, проходив у руслі романтизму й народництва.

Різнобічна діяльність М. Максимовича була синтезована персоніфікацією суспільної свідомості українців і особливостями українського менталітету. Вона опиралася на глибоке осмислення ним суті історичних подій і традицій українського народу й була спрямована на утвердження української ідеї. В результаті – звернення до минулого свого народу взяло верх над усією багатогранністю наукових запитів вченого.

Зокрема, серед історико-топографічних розвідок про історичні місцевості Київської, Переяславської і Волинської земель відзначаються такі: «Об участи и значении Киева в общей жизни России» та «Топографические заметки Киевлянина». Серед археологічних студій найвагоміші були статті циклу «Украинские стрелы древнейших времён», «Археологические записи о Киеве и окрестностях» та ін. [32, арк. 1 зв.]. З нашого погляду, ці праці заклали підґрунтя для становлення українського історичного краєзнавства, й в першу чергу Середньої Наддніпряни.

Відзначимо, що М. Максимович започаткував поглиблене вивчення локальної історії, яка пояснювала обумовленість історичної долі окремих регіонів України обставинами їхнього географічного становища, зовнішньополітичними реаліями, рівнем економічного й культурного розвитку [37, с. 388]. На нашу думку, одним з блискучих зразків регіонально-історичного дослідження була його праця «Бубновская сотня», в якій показано, як на прикладі зовсім невеликої адміністративної одиниці (містечка Бубнова) можна створити нарис цілого українського життя [38; 39; 40].

З 1830 по 1834 рр. під його редакцією виходив альманах «Денница» [5, с. 120; 41, с. 165], проте, підсумком становлення М. Максимовича як історика-фахівця стало видавництво ним історико-літературного альманаху «Киевлянинъ» (1840), який започаткував систематичне вивчення регіональних історичних питань, а його видавець своїми розвідками запровадив тенденцію вивчення історії українського народу в етнічних межах його проживання, а саме: землі Київської, Галицької, Волині [32, арк. 1 зв.; 36, арк. 3; 2, с. 105, 123]. В 1857 р., перебуваючи в Москві, М. Максимович підготував до видання першу книжку «Украинца», що була по суті спадкоємцем «Киевлянина». Тут помістив історичні статті на українську тематику та переклад на українську мову «Псалмів», «Слова о полку Ігоревім» [27, с. 33; 42, с. 20]. В цьому ж виданні 1859 р. він надрукував 4 листи М. Погодіну під заголовком «Письма о Богдане Хмельницком к М.П. Погодину» [43, арк. 3; 34, с. 4]. Зазначимо, що листи є частиною наукової спадщини М. Максимовича – це нерідко ґрунтовні наукові розвідки з найважливіших питань української історії та філології. Чимало листів з відомими науковцями й літераторами публікувались у тогочасних журналах (зокрема, до М. Погодіна, М. Грабовського, П. Куліша, М. Костомарова та ін.) [44; 43; 35, с. 108; 41, с. 167]. Таким чином, альманахи «Денница», «Киевлянинъ» та «Украинецъ» із їх провідними ідеями народності та єдності слов'янства, зіграли важливу роль у розвитку української журналістики, підносячи національну самосвідомість українського народу.

Варто згадати, що вчений стояв біля початків створення таких перших в Україні наукових товариств як «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей» (1835), (в якому активно співпрацювали професори В. Цих, С. Зенович, І. Данилович, М. Берлінський) [45, с. 368; 7, с. 36], сприяв активізації роботи «Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1815–1864)» [46, с. 9-10]. Додамо, що М. Максимович започаткував також наукові дослідження у галузі археології, виступивши одним із засновників «Временной комиссии для разбора древних актов» [47; 4, с. 28; 48, с. 80].

В процесі раціоналізації наукового пошуку українська ідея в історико-філологічній спадщині М. Максимовича, яка мала переважно романтичне й культурницько-етнографічне забарвлення, набувала відтінку політичного. Це стосується розв'язання ним проблеми автохтонності українців у контексті з'ясування походження варягів-русів та етнонімів «Русь», «Малоросія», «Україна» й бачення істориком української соборності. Так, М. Максимович досліджував значення варягів і русів в історії українських земель [35; 32, арк. 1]. Вивчаючи ці питання, історик підкреслив позицію, висловлену Ю. Гуцою-Венелінієм (1802–1839) у праці «Древняя и нынешняя Болгария» (1829, с. 23), зокрема, що ім'я Русі належить споконвіку жителям українських земель, а не скандинавським норманам.

Зазначимо, що М. Максимович у числі перших визначив початок вживання слова «Україна», вказавши в статті «Откуда идёт Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» [49; 50], що ця назва з'явилась у літописі під 1187 р. і спочатку означала Київську землю (Подніпров'я), а згодом – у XVI–XVIII ст. охопила територію, де проживав український народ. Важливим

вважаємо той факт, що в полеміці з російським істориком М. Погодіним, який твердив про нібито «великоруське» (російське) населення Київського Придніпров'я перед навалом Батия, М. Максимович доводив споконвічність проживання тут українського народу й вживав назву краю – Україна («О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом») [32, арк. 1 зв.; 23, с. 25-26; 51, с. 54]. Відзначимо, що той самий термін вжито в іншій полемічній праці, спрямованій проти М. Погодіна, – «О десяти городах и некоторых селах древней Украины», у відомих «Филологических письмах к М.П. Погодину» М. Максимович також вживав термін «Україна» [42, с. 18].

Звернемо увагу, що фактично всі історичні праці вченого присвячено саме українській історії. З історії IX–XIII ст. необхідно назвати статті, які торкаються часткових питань історії окремих земель: «О происхождении варяго-русов», «Обозрение старого Киева» [32, арк. 1; 52, с. 20], «Нечто о земле Киевской», «Об участии и значении Киева в общей жизни России», «Волынь до XI века», «О давней епархии Переяславской», «Переяславский отрок Ян Усмошвец», «Великий Киевский князь Святослав Ярославич» та ряд ін. [42, с. 25; 9, с. 161; 53]. На нашу думку, М. Максимович має рацію, вважаючи, що саме в добу раннього середньовіччя, складались генетичні коди української історії і культури, що реалізовувались у діяльності київських князів, книжників, вічового народоправства й згодом втілились у козацьких змаганнях за волю [54, с. 270; 6, с. 199].

Окремі питання періоду феодальної роздрібненості та литовської доби М. Максимович дослідив у статтях: «Заметки о земле Волынской», «Память о Луцком Хресто-воздвиженском братстве», «Письма о князьях Острожских», «Заметки о записях Владимира Ольгердовича», «Память о Киевском воеводе Григории Ходкевиче» та ін. [9, с. 164; 32, арк. 1-1 зв.]. Аналіз цих праць дає нам підстави стверджувати, що М. Максимович був одним із перших представників української історичної науки, що підняв ряд питань про взаємовідносини князівства Литовського з Південною Руссю до Люблінської унії.

Найбільше місце з проблем історії України XVI–XVII ст. у працях М. Максимовича займали питання козацтва й народних рухів. Відстоюючи думку (яка виявилася прогресивною для подальшої історіографії) про те, що козацтво розвинулось «як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства й поспільства» [55, с. 261-262], М. Максимович вів жваву полеміку з польськими (М. Грабовський), російськими (М. Погодін) та українськими (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович) істориками [42, с. 26; 36, арк. 7-8; 43, арк. 2 зв.-4 зв.]. Так, питанню виникнення козацтва М. Максимович присвятив «Исторические письма о козаках поднепровских», козацьким повстанням «Сказание о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном», «О гетмане Сагайдачном», «О причинах взаимного ожесточения малороссиян и поляков, бывшего в XVII веке». Також «Сообщение о летописи Григория Грабянки, выданной в 1854 г. Киевской Временной комиссией», «Заметки о казацких гетманах», «Об историческом романе Кулиша «Чорна рада» та ін. [42, с. 26; 9, с. 165].

Особливий інтерес виявив учений до діяльності Б. Хмельницького («Письма о Богдане Хмельницком к М. П. Погодину», «Воспоминание о Богдане Хмельницком») [56; 43, арк. 3; 34, с. 4-5]. Серед праць М. Максимовича, присвячених історико-географічному й адміністративно-політичному становищу України в період Визвольної війни середини XVII ст. і перших десятиліть після неї вирізняються «Обозрение городских полков и сотень, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого» та вже згадана «Бубновская сотня» [57; 38; 39; 40]. Таким чином, зазначимо, що професор М. Максимович одним із перших серед вітчизняних істориків показав важливе історичне значення Визвольної війни середини XVII ст., засвідчивши глибоку проникливість в оцінці її впливу на подальшу Україну.

Знаменно, що народні повстання XVIII ст. історик розглядав як продовження козацьких рухів. Саме М. Максимович виявився чи не першим істориком Коліївщини [42, с. 26; 58, с. 58]. Він показав, що це повстання було не виступом групи розбійників і грабіжників, а «...то было егнedyшащее свертжение народной мести и вражды, целый век копившееся под гнетом Унии; то была предсмертная схватка двух враждебных стихий в государственном теле Польши... Кровавое пятно Колиивщины тогда уже слилось с светлым пятном славы Запорожской, – и память Запорожья нуждается в историке, а не в адвокате, в прояснении, а не в очищении» [36, арк. 8; 6, с. 275-276]. З цього питання йому належать праці: «Сказание о Колиивщине», «Известия о гайдамаках» і «Млеевский староста Даниил Кушнир» [9, с. 166; 3, с. 100]. Звернемо увагу, що порівняно з його сучасниками А. Скальковським та П. Кулішем, погляди М. Максимовича на Коліївщину були значно прогресивнішими, оскільки в своїх дослідженнях він засобами історичної науки відстоював еволюційність та закономірність боротьби народних мас [59, с. 44-45; 3, с. 86-87]. Таким чином, маємо підстави стверджувати, що в межах проблематики історичних досліджень М. Максимовича поступово віднаходилася наукова схема української історії, що впевнено пробивалася крізь офіційну концепцію історії Росії.

На основі аналізу історико-філологічної спадщини вченого приходимо до висновку про те, що кожна окремо взята його стаття, замітка, лист подають наукову оцінку відповідної епохи історичного буття українського народу. А в комплексі вони утворюють безперервний ланцюг наукового відображення викладу його схеми українського історичного процесу, що поділяється на наступні віхи: розселення слов'ян у Європі та виникнення племен (до Р.Х.–862); епоха Київської держави (862–1240); епоха татарської влади (1240–1320); епоха литовської влади (1320–1569); епоха польської влади (1569–1654); епоха поділу України на східну й західну (1654–1764); епоха відліквідації Малоросійської Гетьманщини до створення Малоросійської губернії (1764–1797). Хоча в цій схемі відсутнє Галицько-Волинське князівство як самостійний період, Галич і Волинь М. Максимович розглядав як невід'ємну складову корінної давньої Русі. З нашої точки зору, запропонована професором періодизація є одна з перших науково аргументованих схем української історії, в основу якої покладено українську державницьку ідею та ідею соборності українських земель.

М. Максимович, синтезувавши майже всі напрямки українознавства в своїх наукових студіях, постав фундатором української науки в галузях етнографії, історії, історичної топографії, археології, історико-літературних досліджень тощо. Як визначний історик Київщини він перший виступив проти тенденційного висвітлення історичного минулого України, заклав основи науково-об'єктивного напрямку в українській історичній науці [60, с. 113; 7, с. 30; 32, арк. 1-1 зв.; 36, арк. 1-2]. Додамо, що М. Максимовича з повними на те підставами слід вважати засновником національної школи в українській історіографії, представниками якої були: В. Антонович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, Д. Багалій, М. Дашкевич, М. Грушевський, І. Луцицький, В. Перетц, П. Житецький та ін. [61]. Таким чином, можемо констатувати, що історіософські пошуки історика зосереджувались на розробці української ідеї, у руслі якої проходили намагання задекларувати окремішність розвитку українського народу та його духовно-культурну самобутність.

Характеризуючи наступний етап розвитку історичної науки на Київщині, варто згадати, що до польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд розглядав український літературно-науковий рух як частину «загальноруського» культурного процесу. Втім, специфічне суспільно-політичне тло, на якому розвивались українознавчі дослідження, зумовило унікальний збіг обставин, згідно яких вже ближче до середини XIX ст. інтереси офіційної російської науки збіглися із інтересами українознавства [62, с. 35]. Як відомо, відповіддю царського уряду на польське повстання була прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія «офіційної народності», що ставила нагальною потребою знешкодження національних ідей, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу [63, с. 88]. Для здійснення цих намірів передбачалося мобілізувати науку, зокрема акцент у першу чергу ставився на розвитку історичних досліджень в Україні.

Одним із перших кроків втілення цієї політики стало відкриття 8 грудня 1843 р. київської «Временной комиссии для разбора древних актов». На задум уряду, вона мусила стати офіційною урядовою установою, метою якої була публікація історичних документів, що доводили б безпідставність польських претензій на так званий Південно-Західний край і виправдовували імперську русифікаторську політику [5, с. 120; 24, с. 36]. На наш погляд, з появою комісії з'явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України.

Так, комісія у складі М. Максимовича, академіка Ф. Солнцева, професорів М. Іванишева, А. Ставровського, В. Домбровського, та ряду співробітників (С. Гогоцький, П. Крижанівський, П. Куліш та ін.) [65, с. 72; 66, с. 71] розгорнула активну археографічну й видавничу діяльність, наслідки якої, навіть при тенденційності добору матеріалів, виявилися протилежними урядовій меті, оскільки публікаціям документів яскраво вимальовувалась історія багатолітнього національно-культурного життя українського народу.

Серед плеяди керівників Київської археографічної комісії вирізнялась постать Миколи Дмитровича Іванишева (1811–1874) [7, с. 14], який поряд із М. Максимовичем та В. Домбровським обійняв посаду редактора видань, визначивши головні напрями її діяльності. Уособлюючи одну з головних наукових сил організації, М. Іванишев проводив активну евристичну діяльність, відшукуючи історичні джерела та здійснюючи археологічні експедиції [67; 68]. Методичні прийоми обробки актового матеріалу він продемонстрував у двотомному виданні «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Польше» (1849) [63, с. 90], яка справедливо вважається зразком комплексного археографічного дослідження. На нашу думку, заслуга М. Іванишева в тому, що він започаткував документально-прагматичний напрям в українській історіографії, поєднав історичні праці з високою дослідницькою технікою, дав історико-порівняльний метод і зробив документалізацію методичною базою подальших наукових українознавчих студій, поставив національну археографію на європейський рівень.

Головною формою публікації Київської комісії у першій половині XIX ст. стали чотири ґрунтовних томи археографічних матеріалів, зібраних її членами й підготовлених до друку під назвою «Пам'ятників» (редактором першого тому був М. Максимович) [64, с. 88; 42, с. 26; 13, с. 145]. Ці видання, вперше в Україні започаткували систематичне й комплексне друкування джерел із української історії. На наш погляд, вони давали тогочасним і майбутнім історикам безцінний документальний матеріал, завдяки якому забезпечувалася можливість писати чесну, правдиву, вивірену на солідній джерельній базі історію України.

Тимчасова комісія також опублікувала ряд невідомих до того часу літописів – Величка, Граб'янки, Самовидця, збірки інших літописів, що стосувалися історії України XVII–XVIII ст. [10, с. 192; 66, с. 72]. Діяльність Київської комісії відзначалася багатогранністю і не обмежувалась виданням лише писемних історичних джерел. Починаючи з 1845 р. комісія проводила археологічні дослідження і 1846 р. видала першу українську археологічну працю – альбом «Древности» [7, с. 6]. Окрім цього, М. Максимович здійснив редакцію книг І. Фундукля «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) та С. Крижанівського «Очерк Киева в отношении к древностям» (1847) [2, с. 115; 69, с. 22; 70, с. 265].

Об'єднуючи в своїх лавах як вчених-фахівців, так і аматорів, комісія сприяла формуванню в Наддніпрянщині кадрів кваліфікованих істориків, археографів, архівістів. Незабаром вона стала центром консолідації історичної науки й відіграла значну роль у написанні й виданні своєрідної документальної енциклопедії українського народу [48, с. 80]. Звернемо увагу, що при комісії здійснювали дослідження не лише відомі історики, а й когорта активних подвижників ідеї українського відродження. Тут із грудня 1845 до березня 1847 р. працював Т. Шевченко, здійснював археографічні експедиції П. Куліш, працював над козацькими літописами М. Костомаров, переписував історичні документи М. Гулак [3, с. 128, 134; 71, с. 85]. Можемо стверджувати, що наукові заняття у комісії позитивно вплинули на збагачення історичних знань та формування наукових уподобань як кожного з них, так і в цілому на діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, відбилися у формі й змісті його програмних документів.

Отже, підводячи підсумки даної статті, зазначимо, що, починаючи з кінця XVIII ст., важливе місце у розвитку досліджень з української історії на Київщині посіла постать М. Берлінського, одного з перших дослідників історії Києва, археолога та організатора Київського університету. Його особливою заслугою є те, що в свої праці він розглядав Київ як державницький і духовний центр України не тільки в княжу добу, а й у XVII–XVIII ст.

На початку XIX ст. зростання рівня досліджень з історії України було пов'язане з їх інституціоналізацією і проходило в тісному зв'язку з вищою освітою та наукою у вищій школі. На Київщині важливим кроком у цьому процесі стало відкриття 1834 р. у Києві університету св. Володимира. Університет став осередком передової думки, освіти й науки та сприяв розвитку студій у галузях історії, археології, етнографії, фольклористики та мовознавства. Активне громадське життя в університеті спричинило появу гуртків, у яких визрівали ідеї майбутнього Кирило-Мефодіївського товариства.

В 1830-х – 1840-х роках розпочалося формування української історіографії нового часу, яка поступово витіснила традиційні дворянські концепції історії України. На Київщині справжньою добою, яка змінила напрям українознавчих досліджень від штучних літературних канонів до наукового вивчення народної творчості як змістовного та вірогідного джерела стала історико-філологічна спадщина основоположника нового покоління українських національних діячів – М. Максимовича. Його невеликі за розміром статті, короткі, з оригінальними назвами, але глибинного змісту розвідки, склали безперервний ланцюг історичних подій самобутньої української історії. Кращі історичні традиції історика продовжили видатні речники української історичної думки, що дозволяє говорити про історичну школу М. Максимовича.

Більш ретельний, систематизований підхід до вивчення української історії, побуту та звичаїв місцевих мешканців, який дієво сприяв оформленню цілісної картини українського історичного процесу вдалося зреалізувати в рамках імперської політики централізації й уніфікації. Ця політика передбачала проведення досліджень, які закономірно спричинили появу історичних праць відповідного ґатунку й великих описів новоприєднаних провінцій. Особлива роль у цьому процесі належить діяльності київської «Временной комиссии для разбора древних актов».

Таким чином, за допомогою привнесеної у Київський університет німецької, насамперед гегельянської філософії історії і відповідних методів дослідження українська історична наука сформулювала нову, історико-етнографічну романтично-народницьку концепцію, яка «легально», за сприяння Російської держави, дістала свій розвиток у першій половині XIX ст. Вже на середину 40-х років XIX ст. склалися умови переходу досліджень з історії України на якісно вищий, науковий рівень. Це було пов'язано з процесом кристалізації національної історичної та політичної думки, який мав визначний вплив на подальше організаційне згуртування передової інтелігенції довкола Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847) та закладення його міцної ідеологічної основи.

Джерела та література

1. Грушевський М. «Малороссийския песни» Максимовича і століття української наукової праці [Текст] / М. Грушевський // Україна. – 1927. – № 6. – С. 2-8.
2. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії [Репринт. вид.] [Текст] / Д. І. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 258 с.
3. Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка [Текст] / М. Марченко. – К.: Рад. школа, 1957. – 196 с.
4. Острянин Д. Ф. Світогляд М. О. Максимовича [Текст] / Д. Ф. Острянин. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 162 с.
5. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) [Текст] / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
6. Когут З. Коріння ідентичності [Текст] / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
7. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності [Текст] / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.
8. Колесник І. І. Історіографічна думка в Росії: від Татищева до Карамзіна: Монографія [Текст] / І. І. Колесник. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – 208 с.
9. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. [Текст] / А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
10. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій [Текст] / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
11. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій [Текст] / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
12. Туркевич В. Літописець Києва [Текст] / В. Туркевич // Пам'ять століть. Україна. – 2005. – № 2. – С. 72-75.
13. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні [Текст] / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 143-151.
14. Берлінський М. Краткая российская история для употребления юношеству, начинающему обучаться истории, продолженная до исхода XVIII столетия [Текст] / М. Берлінський. – М., 1800. – С. 93-104.
15. Коцур А. Історіографічні образи в контексті історії історичної та суспільної думки України кінця XVIII – початку XIX ст. [Текст] / А. Коцур, В. Демочко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 222-234.
16. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва [Текст] / М. Ф. Берлінський. – К., 1991 – 315 с.
17. Кузьменко А. В. Внесок Максима Берлінського у справу національного відродження Наддніпрянщини на його початковому етапі [Текст] / А. В. Кузьменко // Розвиток наукових досліджень '2006: Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 27-29 листопада 2006 р. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2006. – Т. 3. – С. 119-121.
18. Лазаревский А. Два письма А. И. Чепы, собирателя к XVIII в., письменных памятников по истории Малороссии [Текст] / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Кн. 5. – С. 368-369.
19. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
20. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник [Текст] / Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – 448 с.

21. Волинка Г., Мозгова Н. У витоків вищої освіти Київщини [Текст] / Г. Волинка // Пам'ять століть. Україна. – 2005. – № 2. – С. 15-56.
22. Єфименко О. Я. Історія України та її народу [Текст] / О. Я. Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – 256 с.
23. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819 – 1991) : Навч. посібн. [Текст] / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
24. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука [Текст] / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 27-47.
25. Калакура Я. Особистість українознавця [Текст] / Я. Калакура // Наука самопізнання народу : Зб. матеріалів і наук. праць. На пошану 70-річчя Петра Кононенка. – К. : Веселка, 2002. – С. 64-69.
26. Сладкевич И. Г. Очерки истории общественной мысли в России в конце 50-х – начале 60-х годов XIX века [Текст] / И. Г. Сладкевич. – Л., 1962. – 139 с.
27. Коцур В. П. Відомий історик України М. О. Максимович [Текст] / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 84 с.
28. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) [Текст] / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
29. Дещинський Л. Є. Українська та зарубіжна культура. Видання 4-е, перероблене і доповнене : [Навч. посібн.] [Текст] / Л. Є. Дещинський та ін. – Львів : Бескид Біт, 2005. – 304 с.
30. Прицак О. Шевченко – пророк [Текст] / О. Прицак ; АН України ; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського та ін. – К., 1993. – 39 с.
31. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : Словник-довідник [Текст] / За ред. О. М. Мироненка. – К., Либідь, 1997. – 560 с.
32. ІР НБУВ, ф. І, спр. 7920, 2 арк.
33. Качкан В. Українське народознавство в іменах : Навч. посібн. : В 2 ч. [Текст] / В. Качкан. – К. : Либідь, 1995. – Ч. 2. – 288 с.
34. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим [Текст] / Ю. Пінчук // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 3-7.
35. Бойко Н. «Повість минулих літ» як основне джерело дослідження М. Максимовичем витоків українського народу [Текст] / Н. Бойко // Наукові записки з української історії : Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 108-112.
36. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17464, 14 арк.
37. Верменич Я. Регіоналізація України в українознавстві XIX ст. [Текст] / Я. Верменич, гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб // Український історичний збірник (2002). – Вип. 5. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 383-403.
38. Максимович М. А. Бубновская сотня [Текст] / М. А. Максимович // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1848. – № 11. – С. 212-243.
39. Максимович М. А. Бубновская сотня [Текст] / М. А. Максимович // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1849. – № 4. – С. 26-68.
40. Максимович М. А. Бубновская сотня [Текст] / М. А. Максимович // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1849. – № 6. – С. 315-393.
41. Панченко В. Тест на патріотизм: Михайло Максимович – забутий аристократ духу [Текст] / В. Панченко ; За заг. ред. Л. Івшиної // Україна Incognita. – К. : Факт., 2003. – С. 159-169. – Видання друге, стереотипне.
42. Мельник Л. «Не покину, – поки згину – мою Україну...» (до 200-ліття від дня народження М. Максимовича) [Текст] / Л. Мельник // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 17-27.
43. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18476, 8 арк.
44. Максимович М. Отвѣтныя письма къ М. П. Погодину [Текст] / М. Максимович // Собр. соч.: В 3 т. – К. : Типогр. Керера, 1880. – Т. 3. – С. 244-272.
45. Стешенко И. М. А. Максимович. К столетию со дня рождения [Текст] / И. Стешенко // Киевская старина. – К., 1904. – Т. 86. – С. 346-408.
46. Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 [Текст] / Н. І. Бойко ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 17 с.
47. Павелко В. У. М. О. Максимович – археограф [Текст] / В. У. Павелко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 97-102.
48. Тимошик М. В давнину діяльність Київської археографічної комісії [Текст] / М. Тимошик // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 80-87.
49. Максимович М. Откуда идёт Русская земля по сказанию Нестеровой повести и по другим старинным писаниям русским / Посвящено памяти Ломоносова [Текст] / М. Максимович. – К., 1837. – 147 с.
50. Максимович М. А. Откуда идёт Русская земля [Текст] / М. А. Максимович // Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 70-96.
51. Губицький Л. Етнічний компонент «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914 pp.) [Текст] / Л. Губицький // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 52-56.
52. Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ... [Текст] / М. Максимович. – К. : Либідь, 1994. – 441 с.
53. Максимович М. Песнь о полку Игореве: Критический разбор [Текст] / М. Максимович // Журнал министерства народного просвещения. – 1837. – Ч. 13. – С. 29-58.
54. Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети : [Довід. вид.] [Текст] / В. І. Гусев (кер. кол. авт.), В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев, О. Г. Сокирко, В. І. Червінський. – К. : Вища шк., 2002. – 359 с.
55. Максимович М. О правописании малороссийского языка [Текст] / М. Максимович // Собр. соч.: В 3 т. – К. : Типогр. Керера, 1880. – Т. 3. – С. 312-328.
56. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком [Текст] / М. Максимович // Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 430-445.
57. Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого [Текст] / М. А. Максимович // Вестник Императорского Русского Географического общества. – 1856. – № 4. – С. 222-242.
58. Попов П. М. М. О. Максимович. До 150-річчя народження [Текст] / П. М. Попов // Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – № 10. – С. 55-62.
59. Ластовський В. Оцінка діяльності ігумена М. Значко-Яворського в історіографії [Текст] / В. Ластовський // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 43-54.
60. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича [Текст] / П. Г. Марков. – К. : Вища школа, 1986. – 246 с.
61. Тарасенко О. Класична наукова школа істориків Київського університету Св. Володимира у XIX ст. [Текст] / О. Тарасенко // Історія. Ч. І: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Х. : Око. 1996. – С. 225-228.

62. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX ст. [Текст] / Я. Й. Грицак – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
63. Киян О. І. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки [Текст] / О. І. Киян // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 84-99.
64. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX століття) [Текст] / М. І. Марченко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 275 с.
65. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [Текст] / П. Гончарук // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 71-77.
66. Кузьменко А. Діяльність Київської археографічної комісії як важливий етап процесу національного відродження в Наддніпрянській Україні [Текст] / А. Кузьменко // Шевченківська весна : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV. – К. : Логос, 2006. – С. 71-73. – У 3 ч. – Ч. 3. Історія / За заг. ред. проф. В. Ф. Колесника.
67. Левицкий О. Неудачная археологическая экскурсия Н. Д. Иваницы [Текст] / О. Левицкий // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 533-537.
68. Левицкий О. Путевые заметки Н. Д. Иваницы [Текст] / О. Левицкий // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 78-88.
69. Замлинський В. Патріарх української науки [Текст] / В. Замлинський // М. О. Максимович. Київ як градомь великим... – К. : Либідь, 1994. – С. 8-23.
70. Хінкулов Л. Перший ректор Київського університету (Михайло Максимович) [Текст] / Л. Хінкулов ; Гол. ред. А. В. Денисенко // Історичний календар '99: Науково-популярний та літературний альманах. – К. : Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 264-265.
71. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [Текст] / П. Гончарук // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 71-77.; Левенець Ю. А. Василь Білозерський [Текст] / Ю. А. Левенець // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 84-93.

Кузьменко А. В. Развитие исследований по украинской истории на Киевщине в конце XVIII – первой половине XIX в.

В статье предпринята попытка комплексного анализа тенденций развития исследований по украинской истории в конце XVIII - первой половине XIX в. на территории Киевщины. Выделены ключевые факторы и закономерности в этом процессе и прослежено их влияние на качественные изменения в ходе преобразования знаний из украинской истории на национальную историческую науку. Выяснено, что качественно новая стадия исследований по истории Украины началась после открытия 1834 г. университета св. Владимира в Киеве. Особое место уделено украиноведческим студиям М. Максимовича, исследовательский путь которого составил важную эпоху в становлении исторической науки.

Ключевые слова: украинская история, исторические знания, национальное возрождение, украинская историческая наука, Максимович, украиноведческие студии, история Киева, Киевщина.

Kuzmenko A. V. Development of researches on the Ukrainian history in Kyiv region at the end of XVIII – the first half of the XIX century

In article an attempt of the complex analysis of tendencies of development of researches on the Ukrainian history at the end of XVIII - the first half of the XIX century in the territory of Kyiv region is made. Key factors and regularities in this process are allocated and their influence on high-quality changes in a course of transformation of knowledge from the Ukrainian history on national historical science is tracked. It is found out that qualitatively new stage of researches on history of Ukraine began after opening of 1834 of university of St. Vladimir in Kiev. It is featured M. Maksimovich's Ukrainian studios which research way made an important era in formation of historical science.

Keywords: Ukrainian history, historical knowledge, national revival, Ukrainian historical science, Maksimovich, Ukrainian Studies, History of Kyiv, Kyiv region.

УДК 930(477):929Петров(043.3)

В. М. Андреев

ВІКТОР ПЕТРОВ: НАУКОВЕЦЬ ТА РОЗВІДНИК У ПІСЛЯВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945–1949)

Висвітлено маловідому сторінку інтелектуальної біографії визначного українського вченого-гуманітарія та письменника В. Петрова. Автором проаналізовано творчу діяльність інтелектуала в 1945–1949 рр. Зокрема розглянуто період його перебування в післявоєнній Німеччині (1945–1949), у таборах «переміщених осіб» – діяльність як ученого, організатора науки, викладача, популяризатора надбавь української культури в середовищі української еміграції. Також приділено увагу й розвідницькій місії В. Петрова.

Ключові слова: Віктор Петров, інтелектуальна біографія, вчений, викладач, розвідник.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Бер, Борис Веріго, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу – визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків, а також агент радянської розвідки.